

Ermeni-Gürcü Birliklerinin Köseadağ Savaşı'nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri

The Activities and Attitudes of Armenian-Georgian Troops which Affected the Course of Köseadağ War

Mehmet ÖZMENLİ*
Giresun Üniversitesi

Özet

Türkiye Selçuklu Devleti'nin, Moğol Baycu Noyan komutasındaki ordularla karşılaştığı Köseadağ Savaşı'nın seyri esnasında gerçekleşen olaylar ve sonuçları bakımından incelenmesi gereken Türk tarihinin kaydettiği önemli olaylardan birisi olmuştur. Savaş öncesinde Türkiye Selçukluları iç isyanlar yüzünden sarsıntıya uğramıştır. Savaş başından itibaren de hatalı kararlar veren Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve savaşa iştirak edenlerin oynadıkları roller sonucunda, Moğol ordusu kolay bir zafer kazanmıştır. Selçuklular idaresinde cennet gibi olan ve halkına saadet günlerini yaşatan Anadolu, hiçbir mukavemet görmeden ilerleyen ve yeryüzünü alt üst eden Moğol ordusu tarafından istila edilmiştir. Türkler, Ermeniler ve Gürcüler arasındaki ilişkilerin Selçukluların Anadolu'ya girişi ile başladığı kaynaklar tarafından belirtilmektedir. Bizans yönetiminde baskı altında yaşayan Ermeniler, Selçukluları kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Ancak Haçlı Seferleri sırasında Hıristiyanlar, hem Ermenileri hem de yer yer Gürcüleri Türklere karşı kıskırtmışlardır. Haçlıların yardımı ile Çukurova bölgesini ele geçiren Ermeniler burada bir baronluk oluşturmuşlardır. Türkiye Selçuklu Sultanları İzzeddin Keykâvus ve Alâeddin Keykubâd zamanında Selçuklular, Ermenileri kendilerine tabi hale getirmişlerdi, ancak 1243 Köseadağ savaşı sırasında Ermeniler Selçuklulara verdikleri sözü tutmamışlardır. Çalışmamızda Köseadağ Savaşı'nda rol oynayan Ermeni ve Gürcü güçlerinin savaşın seyrine olan etkileri incelenmiştir. Ayrıca savaşın kaybedilmesinde Selçuklu devlet adamlarının etkisi de kısaca belirtilmiştir. Köseadağ Savaşı ile ilgili çeşitli dillerde (Arap, Süryani, Ermeni, Fars, Gürcü) yazılmış tarihsel kaynaklar bize çok değerli bilgiler vermektedir. Bu kaynaklar düşmanın savaşa hazırlanışı, sayısı, kuvvetlerin konuşlandırılması, birliklerin etnik yapısı ve savaşın gidişini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Çağdaş Türk tarihçileri Moğol ve Ön Asya toplulukları hakkında önemli bilgiler vermekle beraber Ermeni ve Gürcüler ile olan ilişkiler ve Selçuklu Devleti'nin yıkılışındaki etkileri, Ermeni-Gürcü eserlerinden faydalanarak savaşlardaki rolleri incelenmeye muhtaçtır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Gürcü, Köseadağ, Türkiye Selçuklu, Moğol.

Abstract

The events which occurred during the course of the War of Köseadağ at which the Seljuk Empire of Turkey met the armies under the command of the Mongolian Baycu Noyan are one of the major happenings to be examined in terms of their consequences, ever recorded in Turkish

History. Prior to the war, the Seljuks of Turkey were traumatized because of internal rebellions. The Mongol Army gained an easy victory because of the incorrect decisions made Sultan Gıyaseddin Kaykhusraw II from the beginning of the war and of the negative roles of those involved in the war. Anatolia, which was like paradise and whose inhabitants experienced a kind of idyllic bliss and happiness under the administration of The Seljuks, was invaded by the Mongolian army, which advanced facing no resistance and caused mischief on the earth. The sources concerned indicate that the relationship between the Turks, the Armenians and the Georgians coincided with the entrance of the Seljuks into Anatolia. The Armenians, who lived under oppression and tyranny under the administration of the Byzantine Empire, met and viewed the Seljuks as their liberators. However, the Christians during the Crusades provoked and instigated both the Armenians and sometimes the Georgians against the Turks. The Armenians, who captured the Çukurova Region with the help of the Crusaders, established a barony here. During the reign of Alaeddin Keykubâd and İzzeddin Keykavus, the Sultans of the Seljuks of Turkey, the Seljuks made the Armenians subjected to them, but the Armenians did not keep their promise during the war of Köseadağ in 1243. The study focuses on the effects of the course of Armenian and Georgian forces, which played a role in the War of Köseadağ, upon the course of the war. The study also deals, in brief, with the role the statesmen of the Seljuks played in the defeat. Different historical sources written in such various languages as Arabic, Syrian, Armenian, Persian and Georgian on the War of Köseadağ provide plenty of useful information for you. The sources in question describes and explains in detail the number of the enemy, the way the enemy got prepared for the War, the deployment of the troops, the ethnic composition of the enemy troops and the course of the War. Contemporary Turkish historians give important knowledge of about the Mongolian and Pre-Asian communities. However, based on the Armenian and Georgian sources, some research needs to be done on the relationship with the Armenians - Georgians and their role in the War and in the collapse of the the State of the Seljuks.

Keywords: Armenian, Georgian, Köseadağ, the Seljuks of Turkey, the Mongols.

Giriş

Türkiye Selçuklu Devleti, Türkistan'dan İslâm âlemine yapılan bir Oğuz göçü sonucunda doğan bir devlettir. Göç ettiği Anadolu topraklarının imarını gerçekleştirmiş, bir çok dış ve iç saldırılara karşı uzun süre direnebilmiş bir devlettir. Türkiye Selçukluları için XIII. yy. ise kader yüzyılıdır. Dış ve iç etkenlerin çok yoğun olduğu bir yüzyıldır. bu etkenlerden biri olan Haçlı seferleri yaklaşık iki asırdır devam etmektedir, doğal olarak Anadolu siyasi birlikteliği zaman zaman bozulmuştur. İç bünyedeki çekişmeler arttıkça artmış, buna birde Sultan II. Kılıç Arslan'ın siyasi tasarrufu olan oğulları arasında ülkeyi paylaşımı eklenince meseleler bazen içinden çıkılmaz hal almıştır. Devlet adamları, II. Kılıç Arslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaşımının bir sonucu olarak dağılımı gidirmek amacıyla denge politikaları uygulamaya çalışmışlardı. Hem içte meydana gelen kargaşalar hem de bitmek bilmeyen Haçlı seferleri ve son olarak doğudan gelen Moğol hareketi Anadolu'yu her türlü sıkıntılara rağmen imar

eden Türkiye Selçuklu Devleti'nin tükenmesine yol açmıştı. Tükenen Selçuklu Devleti'nin kalıntısı üzerine önce beylikler sonra da Osmanlı Devleti kurulmuştu.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine neden olan ya da son darbe diye niteleyeceğimiz Moğol hareketinin başarısının nedenlerine baktığımızda Ermeni-Gürcü unsurların etkileri önemli ölçüde görülmüştü. Bu etkinin sonucu olarak, Moğollar, Gürcistan topraklarına ciddi bir direniş görmeden girmişlerdi (Tellioğlu, 2009, 124). Moğolların işgalini kolaylaştıran nedenlerden biri Harezmîlerin bölgeyi ezip geçmeleri, bir diğer de Babai hareketiydi (Turan, 1984, 427). Türkiye Selçuklu Devleti, artık tasfiye sürecine girmiş ve bu tasfiyeyi hızlandıran savaşta Köseadağ Savaşı olmuştur.

Savaş Öncesi Durum

Köseadağ'daki savaştan önce Moğollar hemen hemen bütün Güney Kafkasya'yı kendilerine bağlamışlardı. Doğu Gürcistan'ı, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı almışlardı (Gordlevski, 1988, 63). Moğolların bu başarısında Harezm prensi Celaleddin'in daha önce yaptığı seferler ile Güney Kafkas ülkelerinin güçten düşmesine sebep olmasının payı vardı (Gül., 2010, 86). Bu ülkeler Moğollara karşı koyacak güçte değillerdi. İleri gelenlerin bir bölümü kendi mülkiyetlerini koruyabilmek için onlarla birlik anlaşması imzalamakta acele davranmışlardı, diğerleri ise erişilmesi güç dağlara kaçmışlardı. Ancak bir kaç şehir (Gence, Anı vb) direniş göstermişti (Ganjakets'i, 1986, 258). Gürcü kraliçesi Rusudan (1223-1245), işgallere boyun eğmek ve üzerine bazı yükümlülükler almak zorunda kalmıştı.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Gürcü ve Ermeni soyluları askerleri ile Moğol birliklerine katılmışlardı. Kirakos Ganjakets'i, Moğolların reisinin "*kendisine bağlı halklardan asker toplayarak Rum sultanının egemenliği altındaki Ermeni ülkesine yöneldi*" diye belirtmektedir. Özellikle Gürcü ve Ermeniler o vakitler "*egemenlik altındaki halklar olarak* (Ganjakets'i, 1986, 279)" kendi birlikleri ile Moğol ordusuna katılmak zorunda kaldıkları görülmektedir.

Güney Kafkasya'yı kendilerine bağladıktan sonra, Moğollar, Anadolu'daki Selçukluların topraklarına doğru yürümüş ve Sultan'ın topraklarında ilk olarak 1232 (Ganjakets'i, 1986, 258) yılında görülmüşlerdi. Küçük çaplı bir yağmalama hareketlerinde bulunan Moğollar, Selçuklulara en büyük darbeyi Güney Kafkasya'daki ülkelerin fethedilmesinden sonra vurmuşlardı.

İran ve Kafkaslarda faaliyetlerini yoğunlaştıran Moğol hareketi karşısında endişe duyan Türkiye Selçuklu ileri gelenleri I. Âlaeddin Keykubat sonrasında baş gösteren iktidar zafiyetini gidermek için çok uğraşılsa da çokta başarılı olamamışlar ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i Kayseri'de tahta çıkarmışlardı (Bibi, 1996, 19) (Müneccimbaşı, 2001, 80) (Turan, 1984, 403).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, bütün devlet işlerini Sadeddin Köpek adlı bir emire devretmişti. Bu emir Harezmsâhların da katılımıyla güçlenen ordudaki, Harezm Beylerini ve önemli devlet adamlarını öldürmesi ile büyük bir fitneye neden olmuştu (Gökhan, 2012, 99). Bu durum karşısında Harezmîler sultana muhalefet etmek için ülkeden çıktılar ve hep birlikte yolları üzerindeki şehirleri yağmalayarak Fırat'ı geçtiler (Müneccimbaşı, 2001, 81). Anadolu şehirleri doğudan gelecek Moğollara karşı duracak gücü bu nedenle kaybetmişti.

Bunun yanında Gürcistan'ın çeşitli bölgelerinin müstakil yöneticileri kraliyet makamından bağımsız hareket etmişler ve birbiri arkasına Moğollarla barış anlaşması imzalamışlardı. Bu ve buna benzer konular hakkında Ermeni ve Gürcü tarihçileri (Aknerli Grigor, Vardan, Kirakos Ganjakets'i) özellikle Kafkasya'daki Moğol egemenliği ve yerel halkı haraca bağlamaları ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Kaynaklar, Moğol istilasının ülkenin âdemi merkezîyetçiliğinin derinleşmesine yardımcı olduğuna tanıklık etmektedirler.

Anonim Gürcü vakayinamesi: "*Gereti ve Kaheti, Samhiti ve Kartli, Karnu şehrine kadar güç durumda idi; düşmanlar ülkeyi tahrip ettiler, erkekleri öldürüp, kadın ve çocukları tutsak aldılar*" demektedir (Tskhovreba, 1959, 190-191).

Baba İshak'ın 1240 tarihinde başlattığı, Türkmen nüfusun ekseriyetle iştirak ettiği isyan, Türkiye Selçuklu Devleti'ni derinden yaralamıştı. İsyân bastırılmış olsa da etki alanı çok geniş olduğundan devletin kontrol gücü bazı bölgelerde önemli ölçüde zafiyete uğramıştı. Babai isyanına karşı güç oluşturmak için Erzurum'dan Selçuklu güçlerinin iç kesimlere çekilmiş olması, Moğolların Anadolu'ya müdahalesi için uygun ortam oluşturmuştu (Gül, 2005 82). Aynı tarihte Moğol komutanı Çormagon¹ Noyan (Temir, 1995, 5, dp.2)² Gürcistan'ı aşmış, Anadolu'nun önemli kenti olan Erzurum'a kadar ulaşmıştı (Hebraeus, 1999 539).

Erzurum işgali öncesi iki önderin sözleri savaşı kimin kazanacağını aslında net bir şekilde ortaya koymaktadır. İki farklı kaynaktan yararlanarak aldığımız bu diyaloglar şöyledir. Yardım talep eden Erzurum Sübaşısına Sultan II. Gıyaseddin'in şarap içerken verdiği cevap; "*Moğollara ne askeri gerek*" diyerek gelen elçi Sungur ile çok az sayıda asker göndermiştir (Selçuknâme, 2014 43). Bu kibirli söze karşı Baycu Noyan'ın gelen elçilere cevabı ise; "*Sen, görkemli şekilde konuşursun; Yine de, zafer, Tanrı'nın, onu her kime bahşettiyse ona gidecek*" (Ganjakets'i, 1986, 281) olmuştur.

Çormagon'un hastalanması üzerine yerine geçen Baycu Noyan ilk iş olarak 30 bin Tatar kuvveti ve Gürcü-Ermeni yardımcı askerlerle (Gökhan, 2012, 99) beraber Erzurum'u kuşatmıştı. Şehrin Sübaşısı Sinaneddin Yakut (Yınanç, 1962 5), Hıristiyan ve Frank askerlerinin komutanı İstankus, düşmana karşı cansiperane mücadele ederlerken şehrin Şahnesi olan Dovinli Ermeni asıllı Şerafeddin Mühtedi'nin ihaneti sonrası şehir düşmüştü (Bibi, 1996 62-64) (Ganjakets'i, 1986 278) (Müneccimbaşı, 2001 88) (Hebraeus, 1999 535). 1242 tarihinde Erzurum Moğol istila ve yağmasına maruz kalmıştır. İbnü'l-İbrî eserinde "*Ahali kılıçtan geçirildi, şehir yağma edildi ve Sübaşısı Sinan dahi öldürüldü*" (İbnü'l-İbrî, 2011 19) diye yazmaktadır.

Abû'l-Farac, Moğolların Erzurum'a varıncaya kadar Gürcistan tarafından yollar üstündeki her şeyi tahrip ettiklerini belirtmektedir (Hebraeus, 1999 539). Selçuklulara karşı düzenlenen sefer sırasında Moğollar Samtshe'yi (Wheatley 6)³ de talan etmişlerdir. Aknerli Grigor'da Moğolların Güney Kafkasya üzerinden

¹Moğol hükümdarı Ögeday Han'ın İran ve Anadolu fetihleri için görevlendirdiği komutanlardan biri.

²Memur, komutan, asilzade, efendi, prens.

³Ahıska Türklerinin anavatanı olan Samtskhe-Javakheti.

gelerek Erzurum'u aldıklarını ve iki aylık bir kuşatmadan sonra tahrip ettiklerini doğrulamaktadır. Aknerli Grigor kiliselerin tahrip edildiğini, Gürcü ve Ermeni prenslerin kiliselerde bulunan kutsal yazmaları kaçırpı doğudaki manastırları kilise süslemeleriyle ihya ettiklerini özellikle belirtmektedir (Grigor, 2007 33).

İbn Bibi kuşatma sırasında Moğolların surları yıkabilmek için özel araçlar kullandıklarını, şehir halkının ise buna inatla karşı koyduğunu belirtir (Bibi, 1996 63). Savaşın bu sonucuna rağmen Sultan kibrinden bir şey kaybetmemiş ve "en az sayıda kölelerimi göndersem Moğolları sürerler" (Selçuknâme, 2014 43) ifadesini kendisini uyarıcı emirlere söyleyerek kötü bir yönetim sergilemekte olduğunu göstermiştir. Aksaray, Sultanın inancına zarar verecek sözleri sarhoşluğundan dolayı sarf ettiğini yazmaktadır (Aksaray, 2010 35).

Şehri ele geçiren Moğollar, Mugan'a döndüler ve baharın gelişine kadar orada kaldılar. Erzurum'un işgalinden (Hebraeus, 1999, 539; Grigor, 2007, 33; Ganjakets'i, 1986 279; Vardan, 1937 228; Selçuknâme, 2014 43)⁴ sonra Moğolların Mugan'a (Konukçu, 2007, 488) çekilmeleri ile II. Gıyaseddin Keyhüsrev tehlikenin farkına geçte olsa varmıştı. Bundan dolayı da beylerini toplayarak vaziyeti görüştüktan sonra derhal askeri toplayarak hareket edilmesi ve aynı zamanda etraftaki devletlerden yardımcı kuvvet istenmesine karar verdi. Sultanın emriyle ülke çapında asker toplanmaya başlandı (Bibi, 1996, 64).

Kösedağ Savaşı'nda Ermeni-Gürcü Birlikleri

İbn Bibi, Selçuklu Sultanının Moğollarla çetin bir savaşa nasıl hazırlandığını ayrıntılı olarak şöyle anlatır:

"Sultan egemenliği altındaki ülkelerin yöneticilerini (hükümdarlarını) çağırdı ve onlara çok altın ve gümüş vererek onların askeri kuvvetlerini seferberliğe çağırdı. Melik Gazi'ye elçi göndererek Mayyafarikin seferi için affını isteyip Melik Gazinin kardeşinin mülkü olan ve bir zamanlar zaptettiği Ahlât'ı Melik Gazi'ye geri verdi ve ondan Moğollara karşı düzenlenecek olan sefere katılmasını rica etti. Sultan Suriye'ye de değerli armağanlarla birlikte bir adam gönderdi ve oranın hükümdarına asker göndermesini rica etti. Kilikya Ermeni başkenti Sis'e (Kozan) elçi ile beraber bir hazine göndererek onu sefere katılmaya çağırdı. Ayrıca Franklardan da paralı asker toplamaya başladı." (Bibi, 1996, 65; Turan, 1984, 432)

İbn Bibi'ye göre, Sultan Melik Gazi'ye onbin altın, Keykubad'a yüz bin akçe göndermiş ve Suriye'yede bin altın ve yüz binlerce akçe, Ermeni hükümdarına ise iki kat daha fazla armağan göndermiştir (Bibi, 1996, 65-66; Turan, 1984, 431).

Kilikya Ermenilerinin Kralı Hetum'un babası olan Baron Konstantin askeri yardım çağrısına karşılık vermek amacıyla Kayseri'ye gitmiş ve ona silahlı kuvvetleri ile yardım edeceğine söz vermişti (Hebraeus, 1999, 541). Ancak Ermeni birliği Selçuklu sultanına gecikmeyle gelmişti. Ermeniler ancak Moğolların Kayseri'yi kuşattıkları sırada ulaşmışlar ve savaşa katılmadan geri çekilmişlerdi (Turan, 1984, 432).

⁴Moğolların, Erzurum'a hücumu Abû'l-Farac'a göre 1240 yılında olmuştur. Aknerli Grigor, 1239 tarihini vermektedir. Daha çok kabul gören bilgi diğer Ermeni yazarlarının verdikleri bilgilerdir. Kirakos Ganjakets'i, 1242, Vardan, 1242, Anonim, Erzurum'un Moğollar tarafından fethediliş tarihini 1242 olarak vermektedir.

Abû'l-Farac, sultanın Moğollarla savaşa hazırlanışının üstünde önemle durmaktadır. Ordunun yapısını anlatırken şunları yazmaktadır: "*Sultan büyük kuvvetler topladı. Onun sancağı altında Rum, Frank, Maadi ve Suriyeli atlılar toplanmıştı. Emirlerin Emirini, Emir Mayafarikin'i- Melik Gazi'yi beklediler, ama onlar gelmediler.*" (Hebraeus, 1999, 539)

Vasiliev, Moğol tehlikesi karşısında Anadolu'daki büyük üç devletin yani Türkiye Selçuklu Devleti, İznik Rum İmparatorluğu ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ortak hareket ettiğini ve Moğollarla savaşan Selçuklu ordusunda Trabzon Rum İmparatorluğu kuvvetlerinin de bulunduğunu söylemektedir. Aynı şekilde Moğol harekâtı karşısında Türkiye Selçuklu Devleti ile 1243 yılında bir ittifak antlaşması yapan İznik Rum İmparatorluğu'nun da söz konusu antlaşma gereği Köseadağ Savaşı öncesinde Selçuklu ordusuna asker gönderdiklerini iddia eden Bizans tarihçileri bulunmaktadır. Kaynaklarda bunu doğrulayacak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Göksu, 2009, 4; Turan, 1984, 432; Vasiliev, 1952, 531; Ostrogorsky, 1999, 406).

Komşu ülkelerle yapılan görüşmeler sonucunda İbn Bibi'ye göre bahara doğru 70.000 asker (Bibi, 1996, 67) toplanmıştır. Gürcü Vakayinamesi ise hiç şüphesiz ki abartılı rakamlar vermektedir. Ona göre Sultan Gıyaseddin 400.000 asker toplamıştır (Tskhovreba, 1959, 192). Rubruck, Moğolistan'a yaptığı seyahatin dönüşünde halk ile sohbetlerinde özellikle Rum halkın verdiği rakamı zikrederek, Sultanın 200.000 atlısının olduğunu, Moğol tarafında savaşan birinin de Moğol ordusunu 10. 000 olarak zikrettiğini ifade etmektedir (Rubriquis, 1964, 146). Bakıldığında iki rakam arasındaki farkın inandırıcılıktan uzak olduğu görülmektedir. Kirakos ve Aknerli rakam telaffuz etmeseler de Selçuklu ordusunun Moğollardan yüksek olduğunu belirtmektedirler (Grigor, 2007, 35; Ganjakets'i, 1986, 281). İbnü'l-İbrî'de, Sultan'ın kendi askerleri ile beraber, Yunan, Frank, Gürcü, Ermeni ve Araplardan oluşan devasa bir ordu oluşturduğunu belirtmektedir (İbnü'l-İbrî, 2011, 19). En kabul edilebilir rakam İbn Bibi'nin söylediğidir. Osman Turan, kaynakları karşılaştırarak, Selçuklu Sultanının 50 ile 80 bin arası bir orduyla Sivas'a yaklaştığını belirtir. Yine Osman Turan, sipahiler ile Frank ve Kıpçak paralı askerlerinden oluşan Selçukluların asıl kuvvetleri Sivas'a geldiklerini, sonra bu orduya Halep ve diğer yerlerin birliklerinin katılmış olduğunu belirterek Sultanın asker sayısının 80 bin olduğunu varsaymaktadır. Anlaşmaya göre Eyyubi ve Ermenilerin silahlı birliklerinin de gelmeleri gerekiyordu, ancak onlar gelmemişlerdi. Halep'ten büyük bir bedel karşılığı kiralanan 20.000 atlı yerine, ancak 2000 atlı gelmiş ve bu sefere başkaları katılmamıştı (Turan, 1984, 433; Bibi, 1996, 68).

A. Galstyan, Sultan'ın 170-180 bin kişilik bir ordu çıkardığını, Moğol ordusunun ise 30.000 kişiden oluştuğunu öne sürmektedir (Galstyan, 1977, 165). Rakamlar arasındaki farka bakınca bu kaynakta da abartı açıkça görülmektedir. Belirttiğimiz üzere, gerçeğe en yakın bilgiler İbn Bibi'nin verdiği bilgiler ile onları esas alan O. Turan'ın bilgileridir. Aksi takdirde kendilerinde beş kat daha kalabalık bir orduyu Moğolların yendiğine inanmak güçtür. İbn Bibi, Moğol ordusunun asker sayısının 50 bin kişi olduğunu belirtir ki (Bibi, 1996, 67; Müneccimbaşı, 2001, 88), bu düşmanı olan ordunun mevcudu ile de uygunluk gösterir.

Sultanın ordusunun komutanlarının kim olduğu konusu ermeni-gürcü kaynaklarda da ihtilafıdır. Gürcü kaynağı olan Gürcü vakayinamesine göre komutanlardan biri Türkiye Selçuklu Devleti'nde büyük saygı duyulan Abhaz prens Dardin Şervaşidze'dir. Onun dışında Selçuklu ordusunda Şalva Ahaltsiheli Faradavl'ın oğlu da büyük rol oynamış ve komutan olarak atanmıştı (Tskhovreba, 1959, 192). Aknerli Grigor, Gürcü kaynağını kısmen teyit etmekte ve Şalva Ahaltsiheli'nin oğlunun sultan tarafında yer aldığına işaret etmektedir. Aknerli Grigor, 'un ifadesine göre; *"Ulu Şalva'nın oğlu da Sultan ile birlikteydi."* (Grigor, 2007, 34) İbn Bibi'de Gürcüoğlu Zahiruddevle adında birinin Selçukluların yanında savaşa katıldığını belirtmektedir (Bibi, 1996, 70). Anonim Selçuknâme'de Sipahsalar olan Gürcüoğlu (peser-i Gürci), Muzaffereddin oğlu Nizâmeddin ile Sahib Anascı100 bin kişiden oluşan bir ordu ile Moğollara karşı yürüdüğünü yazmaktadır. Sultanın sancağı Atabek Arslan Doğmuş tarafından tutulmaktaydı (Selçuknâme, 2014, 43) şeklinde komutanları zikretmektedir.

Aknerli Grigor, Şalva'nın oğlundan bahsetse de onun adını telaffuz etmemekte, ayrıca Abhaz prens Dardin Şervaşidze'nin adını zikretmemektedir (Grigor, 2007, 34). Gürcü vakayinamesine göre; Şalva Ahaltsiheli'nin oğlu diğer Gürcü asilzadeleri gibi Moğollara boyun eğmemiştir. Diğer asilzadeler mecbur oldukları için, bazıları da kraliçe Rusudan'ın izniyle Moğol Noyan'ın huzuruna çıkmışlar ve onun egemenliğini kabul etmişlerdir. Anlaşılan, Şalva Ahaltsiheli'nin oğlu Moğollara hizmet etmektense Selçuklulara hizmet etmeyi tercih etmiştir. Bu bilgiler şayet doğru ise Faradavl'ın Selçuklulara katılması gayet doğaldır, çünkü mülkü Selçuklu Devleti'ne daha yakındı. V. A. Gordlevski, "Küçük Asya Selçuklu Devleti" isimli eserinde Dardin Şervaşidze ve Ermeni Vani'nin Selçuklu Sultanının paralı askeri olduğunu belirtmektedir (Gordlevski, 1988, 64). Dardin Şervaşidze ile ilgili başka bir bilgi diğer kaynaklarda yoktur.

Sultan, çarpışma başlamadan kış mevsiminde hazırladığı ordusunu Kayseri'de topladı ve iktalara bağlı sipahiler ile birlikte, Gürcü, Frank ve Kıpçak paralı askerleriyle Sivas'a doğru hareket etti (Turan, 1984,432). Ermeniler daha önceden kararlaştırılan vakitte Sivas'a (Selçukluların toplanma yeri) gelmeleri gerekiyordu. Ancak Ermeni ve Eyyubiler kararlaştırılmış yere gelmediler. Bu şekilde Selçuklu tarafında savaşa girmediler. Fallmerayer, sultanın birçok müttefiki tarafından terk edildiği gibi kendi halkı tarafından da desteklenmediğini ifade etmektedir (Fallmerayer, 2011, 114).

Selçukluların karargâhında görüş ayrılığı hüküm sürüyordu. Deneyimli ve dikkatli komutanlar müttefiklerin gelişini beklemeyi ve burada kesin bir sonuca ulaşılacak bir mücadele vermeyi istediler. Deneyimsiz olanlar ise buna karşı çıktılar. Bu komutanlar derhal şehri terk edip Tebriz ve Nahçıvan arasında savaşa girmeyi istediler (Bibi, 1996, 68; Turan, 1984, 433). Devlet adamları arasındaki tartışmaların ülke menfaatinin dışına taşarak kişisel husumetlere dönüştüğü görülmektedir. İbn Bibi'ye göre sahip Mühezzibuddin, Gürcüoğlu Zahiruddevle ve diğer komutanlar Sultan'a söylenenlere kulak asmamasını, Selçuklu karargahının bulunduğu yerin savunma için uygun olduğunu, bu yüzden saldırıya geçilmemesini ve orada Sis'den alınan haberlere göre iki gün sonra gelmeleri gereken Ermeni ve Frankları beklemeyi tavsiye ettiler (Bibi, 1996, 68). Beklemeden saldırmayı teklif edenler daha farklı tartışmaları da

gündeme getirerek fikirlerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Nizamüddin Suhrab, Gürcüoğlu-Zahiruddeve'yi yani Şalva Ahaltsiheli'nin oğlunu dinsizlik, korkaklık ve Moğol ordusunda bulunan soydaşlarıyla savaşmaktan kaçınmakla suçladı. Gürcüoğlu ise haklı olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: " *Hristiyan olsam da ve kendi Tanrıma inansam da bana karşı yöneltilen suçlamalar adil değil, teklifimi görmezden gelmek ülkenin felakete uğramasına neden olabilir.*" (Bibi, 1996, 69; Turan, 1984, 434; Aksarayı, 2010, 35) Ancak Gürcüoğlu'nun karşıtları ağır bastı, düşmanın yaklaştığını işiterek hareket ettiler (Turan, 1984, 435). Böylece Sultan ikinci fikri destekledi. Selçuklular müttefikleri beklemeden Sivas'tan çıkarak iyi otlakların, su kaynaklarının ve çevresi dağlarla çevrili geniş vadilerin bulunduğu Köseadağ'a doğru yola koyuldular (Bibi, 1996, 68).

Selçuklular eski Sivas-Erzincan kervan yolunda yollarına devam ederken Zara ve Suşehri arasında bulunan Köseadağ yakınlarına yerleştiler. Moğol orduları ise hızlı bir yürüyüşle Erzincan'ı geçerek Sivas'a doğru yöneldiler ve Köseadağ yakınındaki Akşehir ovasında konuşlandılar (Bibi, 1996, 68; Turan, 1984, 433; Grigor, 2007, 36). Ermeni kaynakları Köseadağ'ı "*Çmankatuki*" adıyla anmaktadırlar. Özellikle Kirakos Ganjakets'i, Sultan'ın Çmankatuki yakınlarında durduğundan söz eder (Ganjakets'i, 1986, 282).

Yukarıda belirtildiği üzere Moğol ordusu 50.000 kişiden oluşuyordu. Bütün kaynaklar Moğol ordusunun da etnik olarak çeşitlilik gösterdiğini ve aralarında Ermeni-Gürcü birliklerinin de olduğunu belirtirler. Bu konuda Ermeni tarihçilerinin ve Gürcü vakayinamesinde geçen ifadeler dikkat çekicidir. Aknerli Grigor, Gürcü ve Ermenilerden oluşan birliğin başında Varam Gageli'nin oğlu Agbuga'nın bulunduğunu belirtmektedir (Grigor, 2007, 34). Gürcü tarihçi Gürcü vakayiname'nin sözlerine göre, Selçuklularla savaşmaya giden Moğollar yanlarında Gürcistan'ın başta gelen prenslerini de götürdüler. Gürcü vakayinamesi, bunların Moğollara hizmet etmeyi teklif etmek zorunda kalan feodal yöneticiler olan "*Kahlar(?)*, *Kartlililer*, *Toreli*, *Gamrekeli* ve *Sargis Tmogveli*" olduğunu belirtir. Kraliçe Rusudan'ın rızasıyla "*Kvarkvare de denilen İvane Tshihscvareli Cakeli de Moğollara bağlandı.*" (Tskhovreba, 1959, 191)

Moğollar, bütün Güneydoğu Gürcistan'ı yönetmeye başladılar, ayrıca bu bölgenin yöneticilerini korumaları altına aldılar ve onları Selçuklular ile savaşmaya çağırdılar. Yukarıda belirtilen prensler dışında mal ve mülklerinin savunulması ve kendilerinin himaye altına alınması amacıyla birbiri ardına Moğol yöneticilerin huzuruna çıkan Amirspasalar Avag, Şanşe Mandaturtuhutsesi, Varam Gageli ve Zahari'nin oğlu Moğolların yanında yer aldılar ve üzerlerine belirli sorumluluklar aldılar. Gürcü Anonim vakayinamesinde: "*Moğollar kendilerine gelen bu Gürcü prenslerine şefkatli davrandılar, boyun eğmeyen prensleri ise acımasızca cezalandırarak mallarını ve topraklarını talan ettiler.*" (Tskhovreba, 1959, 190)

İ. A. Orbeli, Moğol yandaşları arasında Avag, Şahinşa, Varam Gageli, Şota ve yönetici Gereti'yi de sayar. Haçen'in yöneticisi Hasan Celal (Orbeli, 1909,421)⁵ de diğer Ermeni asilzadelerinin temsilcileriyle birlikte Moğollara boyun eğmek zorunda kalmıştı. Hasan Celal topraklarını Moğolların

⁵Haçen hanlığı "Alban Çarı", "Alban sınırlarının hâkimi", "Haçen ve Arts bölgesinin Hanı" unvanını taşıyan Hasan Celal (1215-1261) yönetimindeydi.

tecavüzünden korumak için bir dizi önlem aldı ve kızını Moğol Noyanı Çormagon (Orbeli, 1909, 419-420) ile evlendirdi. Böylece onunla akraba olan Haçen⁶ yöneticisi (hükümdarı) Moğolların tecavüzünü bir parça olsun azaltabildi. Bu da bize Hasan Celal'ın Köseadağ Savaşına katılma olasılığının çok yüksek olduğunu göstermektedir.

Doğu Gürcistan, Moğolların eline geçtiğinde kraliçe Rusudan oğlu David'i onlara göndermeye karar verdi ve bu yolla ülkeyi yıkıma uğramaktan kurtaracağını düşünmekte idi (Tskhovreba, 1959, 12). Gürcistan kraliçesinin bu ortaelçilerini Moğollar alıp Selçuklu seferine götürdüler. Ordunun başında Gürcistan'ın "*büyük mtavarlarını*"⁷ ve kraliçe Rusudan'ın ortaelçilerini de yanına alan Baycu Noyan vardı.

Böylelikle Köseadağ savaşında Ermeni ve Gürcü birlikleri hem Selçuklular hem de Moğollar yanında etkin olarak savaşa katıldılar. Savaş 3 Temmuz 1243'de oldu (Turan, 1984, 437; Bibi, 1996, 72, dpn. 137) (Müneccimbaşı, 2001, 88; He'tum, 2004, 40).⁸ Her iki ordunun ön saflarında Gürcü ve Ermeni birlikleri bulunuyordu. Kaynakların verdiği bilgilere göre ilk çarpışmada Gürcü ve Ermeni birlikler kendi soydaşlarıyla karşı karşıya geldiler. Aknerli Grigor'a göre savaşta sağ kanatta Şalva'nın oğlu ve Tatarlar, sol kanatta ise Ermeni ve Gürcü birlikler ile Sultanın birlikleri çarpıştı. Şalva'nın cesur ve şanlı oğlu Tatarları geri çekilmek zorunda bıraktı ve onlardan birçok savaşçıyı öldürdü (Grigor, 2007, 34).

Savaşın başlangıcı böylelikle Moğollar açısından başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Geri çekilmek zorunda kaldılar. Ancak, ilk başarısızlıktan sonra Baycu Noyan birden bire orduyu döndürdü ve Selçukluların üstüne ok yağdırdı ve onları kaçmaya zorladı (Bibi, 1996, 70). Aknerli Grigor, savaşı çok ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Onun anlatımına göre; Selçuklular öncü Gürcü birliği sayesinde bazı başarılar elde ettiler. Ancak Moğollar derhal karşı atağa geçtiler ve aralarında bulunan Gürcü komutanların dolaylı katılımı ile hemen hemen bütünüyle düşmanı yok ettiler. "*Gürcü prensi Agbuga ve Gagi Sultanın birliklerinin sağ kanadını geri çekilmek zorunda bıraktı ve birçok emir ve ileri gelenin boynunu vurdu/başarısız bıraktı?*" (Grigor, 2007, 34) Bu bilgilerden Gürcü birliklerinin savaşta ne denli önemli rol oynadıkları ortaya çıkmaktadır. Savaşın kaderini bu darbe belirlemiştir. Gürcü vakayinamesi, Gürcülerin bu savaşta ön saflarda bulunduğunu ve onların diğerlerinden daha yiğitçe dövüştüklerini, böylelikle sultanın askerlerinden birçoğunu yok ettiklerini belirtmektedir (Tskhovreba, 1959, 194).

Birleşik Gürcü-Ermeni-Moğol ordusu yenik Selçuklu kuvvetlerini uzun süre izlediler. Selçuklu birliklerini izleyen Tatarlar ve Gürcüler onların birçoğunu öldürüp birçoğunu da esir aldılar. Gürcü vakayinamesi bununla ilgili olarak "*Şanlı Abhaz Dardin Şervaşidze, Selçukluların komutanı öldü, sultanın ordusu kaçmaya başladı*" demektedir (Tskhovreba, 1959, 194; Gordlevski, 1988, 64).

⁶XII.-XIII. yüzyıllarda Karabağ'ın dağlık kısmında Haçen hanlığı vardı.

⁷Mtavari ya da Mourav'lar bölgelerini kendi adına değil, kral adına yönetirlerdi.

⁸Müneccimbaşı ise tarihi 1 Temmuz 1243 olarak vermektedir. Hetum, savaşın tarihini 1244 olarak vermektedir.

Abû'l-Farac'a göre, Selçuklular kaçmaya başladıklarında, Moğollar bunu bir kandırmaca olduğunu düşünerek arkalarından istihbaratçıları gönderdiler ve bir gün beklediler. Moğollar bunun stratejik bir niyetle yapılmadığına kanaat getirdiklerinde, hücumu geçerek Selçuklu karargâhına saldırdılar ve karargâhı yok ettiler (Hebraeus, 1999, 542). Moğollar büyük bir ganimet ele geçirdiler (Turan, II. Keyhüsrev, 1977, 626; Ganjakets'i, 1986, 283; Tskhovreba, 1959, 194).

Moğollar Küçük Asya'ya (Anadolu) girdiklerinde, Selçuklu Sultanının eşi ve kız kardeşi yanlarına hizmetçilerini ve zenginliklerini de alarak Kilikya Ermenistan'ına kaçtılar. Bunu öğrenen Moğollar Ermeni kralından Sultanın eşini kendilerine teslim etmelerini istediler. Kral geleneksel doğu konukseverliğini çiğneyerek onlara boyun eğmek zorunda kaldı (Hebraeus, 1999, 542). Selçukluları kendilerine bağlayan ve Anadolu'nun birçok şehrini de yağmalayan Moğollar geri döndüler.

Köseadağ savaşının sonucu Selçuklu Devleti için çok ağır oldu. Doğru kaynakları 40-50 bin kişilik Moğol ordusunun zaferini Selçuklu Sultanının gençliği-tecrübesizliği ve ciddi olamayışıyla açıklamaktadırlar (Turan, 1984, 434-435; 1977 ;626). Aslında Selçukluların Köseadağ savaşında bozguna uğramasının nedenlerinin kökleri çok derindir. Ülkenin yerelleştirmesinden yana olanların büyük bir gücü vardı ve bunlar genç sultanı kendi amaçları için kolayca kullanıyorlardı. Bunun dışında 80 bin kişilik Selçuklu ordusu etnik olarak türdeş değildi. Kritik anda, genç sultan farklı halklardan oluşan birlikleri birbiriyle kaynaştıramadı. Moğol ordusu da farklı etnik yapılardan oluşsa da Baycu Noyan bu etnik unsurları ustaca değerlendirebilmiştir. Bunu en güzel bir şekilde anlatan Aknerli Grigor'a göre Gürcü ve Ermeniler daima ön saflarda bulunur, ilk atağa onlar geçerdi, Moğollar ise sonradan onları izlerdi (Grigor, 2007, 34).

Savaşın başında sultan başarıya ulaşıyor gibi gözüktüyse de çok geçmeden orduda görüş ayrılığı başladı ve bunun sonucu olarak da bazı komutanlar Moğol saflarına geçtiler. Aknerli Grigor, Selçuklu komutanları arasında birliğin olmadığını ve Tatarlara itaat etmek isteyen emirlerinin hainliği yüzünden sultanın ordusuyla kaçmak zorunda kaldığına işaret etmektedir." (Grigor, 2007, 34) İbn Bibi, bildiğimiz gibi savaşın başlamasından önce Sahip Mühezzibuddin ile Gürcüoğlu-Zahiruddevle arasındaki tartışmanın üstünde özel olarak durmaktadır (Bibi, 1996, 68-70; Turan, 1984, 436). Farklı uluslardan olan komutanlar arasındaki ihtilaf Türklere çok ağır sonuçlar getirmiştir. Gürcü vakayinamesi, "*Gürcülere karşı duyduğu kıskançlık yüzünden Sultanın, Şalva Ahaltsiheli'nin oğlu Faradavlı öldürttüğü*" (Tskhovreba, 1959, 194) iddiasında bulunmaktadır.

Moğolların yanında savaşan Gürcü ve Ermeni silahlı kuvvetlerine savaşta olduğu gibi savaştan sonra da Selçuklu ordusundaki dindaşları olan Hıristiyanlar tutsakları, Avag, Şahinşa, Varam, Gageli, Hasan Celal gibi Gürcü ve Ermeni reisler Moğollardan gizli olarak serbest bırakıyorlardı (Ganjakets'i, 1986, 284) (Orbeli, 1909, 421). Bu hareketleriyle soydaşlarının Selçuklu saflarında savaşmaktan vazgeçmişler ve Moğolların başarısına katkıda bulunmuşlardır.

V. A. Gordlevski, Selçukluların yenilgisini doğal olarak görmektedir. Çünkü Ermeni ve Gürcü kuvvetleri kritik bir anda düşman tarafına geçmişlerdi.

Moğolların saldırılarından yararlanan Gürcü ve Ermeniler bağımsızlıklarını kazandılar ve Moğollarla iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdiler (Gordlevski, 1988, 65).

Baycu Noyan, Köseadağ savaşının ardından Mугan'a geri dönme hazırlığı yapmaya başlamıştı. Kendisine yetişen Türkiye Selçuklu Veziri Mühezzibuddin Ali, onunla Mугan'a giderek, toprak kaybına uğramamak için yıllık vergi vermek suretiyle anlaşma yapmıştı. Sonra giden elçilik heyeti ile yapılan görüşme sonrası bu antlaşma Batu Han tarafından da onaylanmıştı (Bibi, 1996, 75-78; Gül., 2010, 106).

Türkiye Selçuklu Devleti barış antlaşması ile toparlanma şansını elde ettiğini sandığı anlarda taht kavgaları, isyan hareketlerinin artçılarının devam etmesi, sosyo-ekonomik sarsıntı, Moğolların bitmez tükenmez aşırı talepleri Türkiye Selçuklu Devletini iyice zayıflatmıştı. Bu esnada Ermeni Krallığı ve Trabzon Devleti tabiiyetten çıkıp Moğollara bağlanmışlardı (Gül., 2010, 107). Türkiye Selçuklularının Moğollara tabiiyeti maalesef Selçuklu merkezinde coşkuyla karşılanmıştı (Alican, 2013, 247). Konya'da o dönemde Ahi-Mevlevi çekişmesinin varlığı, önemli ölçüde devlet ricalinin Moğol yanlısı olduğu (Bayram, 2006, 251 vd) düşünülürse coşkunun gerekçesi anlaşılabilir.

Bu andan itibaren Anadolu Selçuklu Devleti Moğolların egemenliği altına girdi ve devletin çöküşü ve ortadan kalkması için ön koşullar oluşmuş oldu.

Sonuç

Bir düzine öküzün çektiği, yedi metrelik sahanlıkların köşeleri ve kıvrımları ile ipek ve keçeden yapılmış çadırları taşıyan dört tekerlekli saraylara benzer arabalarla seferlere çıkan Moğollar kendileri dışındaki topluluklar tarafından hep olumsuz ifadelerle anılmışlardır. Söylemleri incelediğimizde; acımasız, gaddar gibi yakıştırmalar birçok doğulu fatih için de söylenmiştir (Özcan, 2012, 429-430).

Bu yakıştırmaların elbette ki altında yatan gerçek sürekli olarak bu topluluğa karşı yenilgi yaşamış olmalarındandır. Eşine az rastlanan kahramanlık, deha mertebesinde strateji ile vecd derecesine varan savaş azmi, ayrıca çağına göre teknik üstünlük sahibi olmaları sivil-asker teşkilatlanma usulünü devlet düzeni haline getirmiş olmaları, sosyal yapının sağlamlığı kısa sürede sistematik orduları meydana getirmiş ve başarılarına başarılar katmışlardır.

Ele geçirdikleri topraklarda yaşayanları da kendi idealleri için yönlendirebilmişlerdir. Asya'yı aşip Avrupa'ya kadar en kudretli toplulukları ezip kendi egemenliklerini kabul ettirmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devleti, ihtişamlı günlerini geride bırakmış savaşlarda başkalarından gelecek yardımlara bel bağlamıştır. Bu da olmayınca hayal kırıklığı ve yıkılış kaçınılmaz olmuştur.

Türkiye tarihinde feci bir dönüm noktası olarak kabul edilen Moğol istilasının gerçekleşmesine neden olan Köseadağ Savaşı hem öncesi hem de sonrası dönemlerde meydana gelen olaylar açısından çok büyük bir önem arz etmektedir.

Köseadağ Savaşında iki devletin strateji, taktik, teknik, toplumları kendine bağımlı kılma özellikleri ön plana çıkmaktadır. Her iki taraf orduları da

etnik yapı olarak birbirine benzer unsurlardan oluşmaktadır. Yani Türk-Arap-Gürcü-Ermeni ve daha birçok etnik unsur hem Selçuklu tarafındadırlar hem de Moğol birlikleri içerisinde yer almaktadırlar. Savaşın başlaması ve seyri esnasında sadık olanlar ve olmayanlar ortaya çıkmıştır. Selçukluya asker verme sözü veren Ermeni-Eyyubi vb. birçok unsur ya hiçbir şekilde iştirak etmemiş ya da söz verilen rakamların çok altında asker göndermişlerdir. Aksine Moğollar tarafında ise Ermeni ve Gürcü kuvvetleri tekmilen yer aldıkları gibi Gürcü ve Ermeni kaynaklarının ifadeleri ile bizzat ön saflarda mücadele etmişlerdir. Moğolların devlet adamları ve bağlı beyleri sadakatten ayrılmazken, Selçuklu karargâhı yoğun tartışmalara sahne olmuştur. Liyakat yerine inanç üzerinden insanlar yargılanmış ve olumlu teklifleri (Gürcü komutanın) reddedilmiştir. Belli ki Moğollar savaşı bütün cepheleri ile kazanmıştır. Devlet adamları, etnik topluluklar kısa sürede Moğol saflarına geçmişlerdir. Moğollara tabiiyet Konya'da sevinçle karşılandığı düşünülünce çok iyi casusluk etkinliği ile kitleler Moğollarla beraber hareket ettirilmiştir. Şehirler tek tek özellikle Erzurum'da Ermeni asıllı Mühtedi, Kayseri'de dönme iğdiş başı Hajuk oğlu Hüsam isimli Ermenilerin ihanetleri ile Moğolların egemenliğine girmiştir.

Köseadağ savaşından öncesi ve sonrasında Moğolları müttefik kabul eden Ermenilerin bu ihanetlerine nazaran Gürcülerden bazıları Selçuklu ile beraber olabilmıştır. Savaş sonrası Ermeni-Gürcü unsurlar Moğollar ile beraber faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Kaynakça

- Aksarayi. (2010). *Müsameretü'-Ahbar*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: TTK.
- Alican, M. E.-M. (2013). *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı (Türkiye Selçukluları)*. İstanbul: Timaş.
- Bayram, M. (2006). *Ahi Evren-Mevlana Mücadelesi*. Konya: Damla .
- Bibi, İ. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıyeFi'l-Umuri'l-Ala'ıye II (Selçukname)*. (Cilt II). (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*. (A. C. Eren, Çev.) Ankara: TTK.
- Galstyan, A. G. (1977). *Moğol Orduları Tarafından Ermenistan Fethi - Asya ve Avrupa'da Tatar-Moğolla*. Moskova.
- Ganjakets'i, K. (1986). *History of Armenians*. (R. Bedrosian, Çev.) NewYork.(erişim tarihi: 12.06.2007 <http://rbedrosian.com/seb1.htm>.)
- Gordlevski, V. A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (A. Yaren, Çev.) Ankara: Melek Matbaası.
- Gökhan, İ. (2012). Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler. *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1* , 99.
- Göksu, E. (2009). Köseadağ Savaşı. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* .
- Grigor, A. (2007). *Okçu Milletinin Tarihi*. (H. D. Andreasyan, Çev.) İstanbul: Yeditepe.
- Gül, M. (2005). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*. İstanbul: Yeditepe.

- Gül., M. (2010). *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Hebraeus, B. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi II*. (Ö. R. Doğru, Çev.) Ankara: TTK.
- He'tum. (2004). *He'tum the Historian's History of the Tartars*. (R. Bedrosian, Çev.) New Jersey: Long Branch. (erişim tarihi: 12.06.2007, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>.)
- İbnü'l-İbrâî, E.-F. (2011). *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. (Ş. Yaltkaya, Çev.) Ankara: TTK.
- Konukçu, E. (2007). Baycu Noyan'ın Erzurum Kuşatması. *Omeljan Pritsak Armağanı*. içinde Sakarya.
- Müneccimbaşı. (2001). *Câmiu'd-düvel (Selçuklular Tarihi II) (Cilt II)*. (A. Öngül, Dü.) İzmir: Akademik Kitabevi.
- Orbeli, İ. A. (1909). Asan Dzhahal, Knyaz Khachenskiy. *Izvestiya imperatorskoy Akademiinavk*. içinde Moskova: SPB.
- Ostrogorsky, G. (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan, Çev.) Ankara: TTK.
- Özcan, A. T. (2012). Chronica Maiora'da Moğol İmajı. *Tarih İncelemeleri Dergisi* , 27(2).
- Rubriquis, W. (1964). *The voyage of Johannes de Plano Carpini*. New York: The journal of Friar Odoric.
- Selçuknâme, A. (2014). *Tarih-i Âl-i Selçuk*. (F. C. Halil İbrahim Gök, Çev.) Ankara: (a)tıf.
- Tellioglu, İ. (2009)). *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*. Trabzon: Serander .
- Moğolların Gizli Tarihi*. (1995). (A. Temir, Çev.) Ankara: TTK.
- Tskhovreba, K. (1959). *Anonim Vakayiname* . (S. G. Kaukhçşvili, Çev.) Tiflis.(erişim tarihi:15.07. 2014, <http://www.amsi.ge/istoria/qc/index.html>)
- Turan, O. (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Nakışlar .
- Turan, O. (1977). II. Keyhüsrev. *İA* (Cilt 6). içinde İstanbul: MEB.
- Vardan, M. (1937). Türk Fütuhâtı Tarihi. (H. D. Andreasyan, Çev.) *İÜEF Tarih Semineri Dergisi* , 1 (2).
- Vasiliev, A. A. (1952). *History of the Byzantine Empire(324-1453) II* (Cilt II). The University of Wisconsin Pres.
- Wheatley, J. Obstacles Impedingthe Regional Integration of the Javakheti Region of Georgia. *ECMI Working Papers* (22), 1-41.
- Yınanç, M. H. (1962, Mart). Yakutiye Medresesi Banisi Sinanüddin Yakut. *Tarih Yolunda Erzurum* , 11-12.